

TİASAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Yıl: 5, Sayı: 16, Mart 2018, s. 506-522

Gonca Hülya YAYAN

Burak KIRDAL

Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Resim İş A.B.D.Yüksek Lisans Öğrencisi,
bkirdal@gmail.com

TÜRK MİTOLOJİSİNDE YER ALAN SEMBOLLERİN HAVVA MARTA'NIN ESERLERİNE YANSIMALARI

Özet

Mitoloji, bir millete ya da bir grup insana ait toplanmış mitlerin tümüne verilen adıdır. Mit ise kuşaktan kuşağa yayılan, toplumun düş gücü etkisiyle zamanla biçim değiştiren, evrenin doğuşu vb.yle ilgili, imge ve sembollerin anlatıldığı halk hikayeleridir. Bu imge ve semboller, kültürler ve mitolojilerde çeşitli olay ve olgular içerisinde yer almıştır. Türk mitolojisinde de imge ve sembellere sıklıkla rastlanmaktadır. Semboller insanların zihninde ve bilinçaltında her zaman yer etmiştir. Türk mitolojisinde imge ve semboller sanat ile iç içe olmuş ve çeşitli sanat eserlerinde kendini göstermiştir.

Günümüzde ise semboller; renk, şekil, çizgi, fikir, yaratıcılık ve yorumlarıyla toplumlarda farklı anlamlarda yorumlanmaktadır. Havva Marta'da Türk mitolojisinde yer alan sembollerde etkilenen Türk sanatçılarımızdan birisidir. Çalışmamızda sanatçının mitolojik öge ve sembollerini kullanarak yaptığı 8 eserini analiz edip yorumlamaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Mitoloji, Sembol, Sanat, Havva Marta

REFLECTING SYMBOLS IN TURKISH MYTHOLOGY TO HAVVA MARTA'S WORKS

Summary

Mythology defines the whole of myths belonging to a nation or a group of people. Myths are the folktales about the emergence of the universe by using images and symbols, which spreaded from generation to another and changed through the imagination of society over time. These images and symbols, from past to present day, have taken place in various events and phenomena in different cultures and mythologies. Images and symbols are also frequently encountered in Turkish mythology. Symbols have always kept people's minds and consciousness occupied. Today, the images and symbols in Turkish mythology are also existing in various branches of art.

Today, symbols are interpreted differently in every society with colors, shapes, lines, ideas, creativity, and interpretations. Havva Marta is also one of our Turkish artists who is influenced by the symbols in Turkish mythology. In our work, we tried to interpret and analyze ten works the artist which involve mythological elements and symbols.

Key words: Mythology, Symbol, Art, Eve Marta

GİRİŞ

Günümüzde mitolojilerin karşılaştırmalı incelenmesi, insanlığın kültürel tarihini bir bütün olarak ele almaya bizi zorlamaktadır. Mitsel konuların yanı sıra, dinsel bağlamda işlenen konular, yaşanmış doğrular her kültürün canlı tanığı olarak gerçekliklerin açıklanmasına katkı sağlamaktadır. Bu tür mitolojik motifleri ayinlerinde yaşamayan, kahinleri, ozanları, tanrı bilimcileri, efsanevi kahramanları filozoflarıyla yorumlamayan, sanatında yansıtmayan, şarkılarında övmeyen ve yaşama güç katan düşlerinde coşkuyla denemeyen insan toplulukları yoktur. Dolayısıyla her toplum, mitolojik motifleri kahramanlarıyla bir şekilde iletişim kurarak, halkının günlük yaşamında ve deneyimlerinde kullanmışlardır. Ayrıca mitolojik motifler, yazılı kültürün içinde kendine yer edinirken günümüzde de yaşamaya devam etmişlerdir. Ayrıca toplumlar, kendi kültüründen kaynaklanan materyalleri her dönemde sanatlarında da icra etmişlerdir. Sanat ile de kültür içindeki unsurların muhafaza veya ihtiyacını tayin ederken, çağlar boyu insanlığın geçirdiği değişiklikleri, evrensel büyümleri de aydınlatmıştır. (BOYDAŞ,9-10)

Bu gün Türk mitolojisi, Türk tarihinde efsaneler ve destanlar aracılığıyla karşımıza çıkmaktadır. Türkler çok eski çağlardan itibaren mitolojiyle kaynaşmış ve mitolojik motifleri, hayatlarına adapte etmiş bir millettir. Günümüzde de sanatçılarımızın eserlerinde bu mitolojik motifler, hala yaşamaya devam etmektedir. Makalemize konu olan **Havva Marta** da bu sanatçılarımızdan birisidir.

TİDSAD

Havva Marta, mitolojiyi, kelimeyi, olayı, sorgulamayı; sembolleri ve renkleri anlamları ile vermeyi; bu mesajı aktarırken izleyiciyi de kendi iç dünyasında düşündürmeyi ve yine yeniden kendine döndürmeyi amaçlayarak resimlerini üretmeyi ve sunmayı seven bir sanatçımızdır. **Havva Marta** sanatı şu şekilde ifade eder ve yorumlar “ İnsan, duyularının önüne konan şeyleri biçimi, yüzeyi ve kütesine göre şekillendirmektedir. Sanat “ sezgi “ dir. Sanatın amacı duyduğumuzu başkalarına ulaştırmakken, güzellik ise bazı biçimlerin bize verdiği duyudur. Sembolik biçimi anlatmak ise daha zordur. Gaye bu sembollerle, hayatın bütün heyecanlarından kalan öze, çeşitli duyuların altında gizlenen şeye ulaşabilmektir. Sanat bir haberleşmedir. Sanat doğrudan doğruya duyulara hitab eden milletler arası bir dildir.” der ve son olarak da şu cümleyi ekler.“ Sanatın asıl görevi duyguyu anlatıp anlayışa geçirmektir.” **Havva Marta** çalışmalarında sembolleri seçerken şu şekilde bir yol izlemektedir. “ Her seçtiğim mitolojik sembolü, kurguladığım kompozisyonlarımda mesajı vermek için kullanıyorum. Günümüzde Orta Asya ve Anadolu mitolojilerde yer alan semboller, imler, motifler farklı sanat alanlarında mesela bir dokumada karşımıza çıkabiliyor. Resimlerimde vermek istediğim mesajlar ile de Türk kültürlerindeki bu sembolleri günümüz insanlarına hatırlatmak ve anlamlarıyla kullanımını sağlamaya çalışmaktım. **Havva Marta'nın**, Türk mitolojisinde ağırlıklı olarak etkilendiği motifler içerisinde **kartal, zümrüdüanka kuşu, hayat ağacı, yılan, çift başlı kartal, balık, kelebek, güneş, su ve geometrik motifler** yer almaktadır. Sırasıyla bu motifleri inceleyecek olursak karşımıza öncelikle **kartal motifi** çıkmaktadır.

KARTAL: Kartal pek çok kültürde kutsal sayılan bir kuştur. Göksel güçlerin bir simgesi olarak kullanılmıştır. Orta Asya'da eski inançlarda kartal güneş ve **Göktanrı'nın simgesi** olarak bilinmekteydi. Şaman inancında ise kartal ormanın ruhu olarak görülürdü. Yakut Türklerinde kartal **baharın ruhunu** temsil ederdi ve büyük saygı görürdü. Kartalın bir kanat çırpışıyla buzlar erir, ikinci kanat çırpışıyla bahar gelirdi. Yakutlarda kartal adıyla edilen yemin en geçerli yemindi. Yunan söylencesinde ise kartal Zeus'un yardımcısı ve en sevdiği hayvanıdır. (Gezgin,2007: 113)

ZÜMRÜDÜANKA KUŞU: Anka göklerde özgürce dolaşabildiği için Göktanrı'ya daha yakın olmuş Türk toplulukları da hem İslamiyet önce hem de sonrasında kutsal saymışlardır. Anka kuşu Türk mitolojisinde de yer almaktadır uzun boynu, parlak tüyleri ve devasa boyutuyla efsanelere konu olmuştur. Çift başlı kartal Anadolu Selçuklularında ön plana çıkmış kale surlarından ulu camilere kadar birçok yerde kullanılmış ve simgeleşmiştir. Orta Asya'dan, Balkanlara kadar birçok topluluk bayrak ve flamalarında bu simgeyi kullanmaktadır. Anka kuşu Arap, Fars, Çin, Mısır efsanelerinde de yer almaktadır. Mısırdaki ölümsüzlüğü İran'da ateşi temsil etmektedir.(Gezgin, 2007: 20)

HAYAT AĞACI: Hayat ağacı Türk mitolojisi içinde önemlidir, ağaç kutsaldır üretkendir. Efsanelere göre birçok kişi ağaçlardan türemiştir. Ağaç Türk devletleri boyunca önemi kayda değer olan kutsal ve inançları şekillendiren bir simgedir. **Ağaç uzun ömür, köklü ve kalıcı devlettir.**(Ögel,1984:465)

YILAN: Yılan en eski çağlardan günümüze kadar insanı etkileyen ve hakkında birçok söylence üretilen hayvanlardan birisidir. Yılan hem **yeryüzünü hem de yer altını** simgeleyen bir hayvandır. İlk çağlarda yılanın toprak altında yaşamasından dolayı ölü atalarla ilişkili olduğuna

TİDSAD

inanılırdı. Yılanla atfedilen en önemli özelliklerden biri onun gençlik, güzellik ve ölümsüzlük iksirinin taşıyıcısı olarak anlatır. Yılanların sürekli eski deriyi atıp yeni deriyi edinmesi onu daima genç kılar. Yılan tek tanrılı dinlerin yaratılış mitosunda ayartıcı bir simgedir. Aslında yılan şeytanın ta kendisidir. Tevrat'ta Adem ve Havva'nın cennetten kovulmasına yılan sebep olmuştur. (Gezgin, 2007:166)

ÇİFT BAŞLI KARTAL: İlk olarak Hititlerde görülür, daha sonra Orta Asya'da Gaznelilerin de kullandığı saptanmış olduğundan Seçukluların bunu bir imparatorluk amblemi olarak Bizansla temasa geçmeden çok önceleri, kullanmakta oldukları kesindir. Ortaçağ Avrupası'nda aynı motifin bir kraliyet amblemi olarak kabul edilmesi, çift başlı kartalın toplumların birbirini etkileyen kültürleri sonucu ortaya çıktığı görülmüştür. Orta Asya'da ise Şamanların göğe çıkma törenlerinde bir çift başlı kartal heykelini sırt üzerine koyarak törene başlardı. Kam ayinlerinde kullandığı kıyafetler kuşu sembolize etmektedir. Şaman bu kuşun yardımı ile gökyüzüne yükselir veya yeraltına iner.(Ersoy,2007: 294)

BALIK: Kutsal kitaplarda önemi büyük olan balık, İslam inancında **edebi yaşamın** bir simgesi olarak tanımlanmaktadır. Hristiyanlıkta İsa'yı ve ona inanları simgeler. Aynı zamanda balık bereket, birlik ve kurtarıcıdır. Balık Fırat-Dicle nin geçtiği Mezopotomya'da Ea yani su tanrısı, Yunan mitolojinde Apollon, Poseidon, Dioysos, Çingene mitolojisinde Lili, Hint mitolojisinde Vişnu olarak görmekteyiz. (Gezgin,2007: 42)

GEOMETRİK MOTİFLER: KARE: Kare dört tarafı sanki demir bir çerçeve ile sabitleştirilmiştir gibi görünüm verdiğinden, anti dinamik bir figür olarak duruculuk, durgunluk, kararlılık, sağlamlık ve güven verici bir algılanmaya neden olur. **NOKTA:** Tüm boyutsal gelişmeler noktadan başlar. Nokta başlamanın olduğu kadar bir şeyin bitimini yaratıcının da simgesi olarak kullanılmıştır. **ÜÇGEN:** Marta'nın üçgen kullanması ve tanımı: Üçgen şekiller içerisinde ilk düzlem şeklidir ve yüzeyi temsil eder. Eşkenar üçgen ise aynı üç gibi bir tamlama (kutsal üçleme) sembolüdür, onun için üçgenin sembolizmi için üç sayısının da sembolizmine bakmak gerekir. Bu üçlemeler vücut, ruh ve akıl; anne(kadın), baba(erkek) ve çocuk; cennet, dünya ve cehennem; yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü gibi üçlemelerdir. Üçgen kimi kültürlerde insan kalbinin ve ana rahminin sembolü olarak kabul edilmiş bir şekildir. Yunan alfabesinde üçgen Delta'ya karşılık gelir ve Delta yaşamın kapısını (ana rahminden dünyaya açılan kapıyı), dişil prensibi ve doğurganlığı temsil eder. Ortadan bir çizgiyle iki dik açılı üçgene bölünmüş olan eşkenar üçgen insanın sembolü olarak kabul edilmiştir. Plato için ideal ve gerçek dünya eşkenar bir üçgenle sembolize edilir. Yukarıya doğru bakan üçgen eril güneş prensibini ve ateşi, aşağıya bakan üçgen ise dişil ay prensibini ve suyu sembolize eder. Ayrıca dört elementin diğer ikisinin de sembolü üçgendir, ama onların ortalarında birer yatay çizgi daha vardır. Bunlardan yukarıya doğru bakan havanın, aşağıya doğru bakan ise toprağın sembolüdür. Hititlerde yukarıya doğru bakan üçgen Kral'ın (gücün) ve sağlığın sembolüdür. Sümerlerde ise aşağıya doğru bakan üçgen kadının ve Ana Tanrıça'nın sembolüdür. Eski Maya kültüründe güneş ışınının hiyeroglifi olarak üçgen kullanılmıştır. Aynı zamanda onlar için üretkenlik sembolüdür, çünkü şekli mısır tohumlarının ekildikten toprağı yarararak ilk sürgün verdiklerinde ortaya çıkan şekle benzemektedir. **DAİRE-ÇEMBER:** Dairenin en önemli özelliği güneşe benzemesidir. Güneş ise evrenin oluşumunu ve doğa üzerindeki hayranlık uyandıran rolü ve etkinliği nedeniyle en güçlü tanrı olarak

bir gök cisimidir. **BEŞGEN:** Alev alev yanan yıldızı, birbirini destekleyen ve tamamlayan bir gücü temsil eder. **ALTİGEN:** Ortada ki daire tek tanrıcılığın veya bilinen gezegenin içine yerleştirilmiş güneşi, yıldızı çevreleyen dairenin ise, gelişimin sürekliliğini veya zamanın sonsuz devrini simgelediğini söyleyebiliriz. **SPİRAL:** Aynı merkezden çıkan dairesel bir hareketin, sonsuza kadar devam ettiği imajını vermektedir.(Ersoy2007,154-178)

KELEBEK: Samoa'lı bir halkın inanışında tanrı bir kelebektir. Bu sebeple kelebek yakalayan insanların öleceğine inanırlardı. Tarihte epilepsi nöbetini de kelebek hareketlerine benzetmişlerdir.

GÜNEŞ: Güneş, mitolojileri gök cisimlerinden kaynaklanan çok tanrılı uygarlıkların bazılarında baş tanrı, göğü baş tanrı kabul edenlerde (Göktanrı İnancı) ikinci derece tapınılan tanrı olarak bir gök cisimi olmuştur. Orta Asya topluluklarında Güneş an, ay ise ata olmuştur. Bu durum Yunan ve Mısır mitolojisinin tam tersidir.(Ersoy, 2007:190)

SU: Yeryüzünün kanıdır ve ilacıdır. İnsanlar her dönem suya ihtiyaç duymuş fizyolojik ihtiyaçlarını gidermiştir. Aynı zamanda su Orta Asya da kirletilmemiş akan su kutsal sayılmıştır. (Ersoy,2007,495)

Havva Marta'nın kullandığı renklere gelince **sırasıyla, siyah, beyaz, sarı, mavi, kırmızı, kızıl, mor, yeşil, turkuaz gelmektedir**

Renkler, hayatın anlamlı parçalarından birisidir ve mitlerden çağdaş şiiere kadar çok büyük zaman diliminde çok önemli rol oynamışlardır. Renklerin insanlar üzerinde yaptığı etki, eski zamanlardan beri bilinmektedir. İnsanoğlu günlük hayatın çeşitli yerlerinde bazen arzularını, isteklerini ve mutluluklarını, bazen de üzüntülerini renklerle yansıtarak kullanmışlardır. Renk tek başına mesaj verebilir, davranışları yönlendirebilir ve insan fizyolojisi üzerinde etkiye sahiptir. Renkler değişik coğrafya ve kültürlerde farklı anlamlar ifade ederler ve izleyenler üzerinde birçok değişik duygular uyandırabilirler. Bunların bir bölümü kişisel, bir bölümü ise genellenebilir duygulardır. Renk aynı zamanda soyut kavramları ve düşünceleri simgeleştirmekte, hayal dünyasını, istekleri ve arzuları dışa vurup; zaman ve mekanı hatırlatmakta ve görsel yanıtlar üretebilmektedir. (Mazlum, 2011,3) **Havva Marta'da** çalışmalarında neşeli bir renk dünyası içinde ilginç eserler ortaya çıkarmıştır.

SİYAH: Genel hatlarıyla bakıldığında dünya mitolojilerinde ve simgecilik kara rengin daha çok olumsuz anlamları ifade etmek üzere kullanıldığını görüyoruz. Ezeli karanlık, boşluk, ölüm karanlığı, tahribat, üzüntü büyü, kötülük ya da ölümle ilgili mitlerde yer alan tanrılar, karmaşa ortamı, şeytan vb gibi pek çok şey kara renkle birlikte ifade edilmiştir. Kara Türklere çok paralel mitlere ve inanışlara sahip olan Çinlilerde de karanlık, ölüm, kuzey, su gibi anlamlara sahiptir. Kara renk toprak, güç, kuvvet, bazen de keder, yas ve alt tabaka manasına gelir. Türk hükümdarların tahta çıkma töreninde oturacağı seccade ve halının siyah renkte olması bu bakımdan önemlidir. Bu nedenle olsa gerek hükümdarlık ifadesi biçiminde değerlendirilen kara renk 11. ve 13. yüzyıllarda sıkça kullanılmıştır (Küçük, 2010: 200)

BEYAZ: Beyaz; masumiyet, zafer, barış, neşe, yücelik, teslimiyet ve merhametin, rengidir ve ölümsüzlüğü de sembolize etmektedir. Beyaz renk genel olarak saflık ve temizliğin sembolü olarak algılanmaktadır ve olumlu, kabul edici bir tavrı vardır. Türk kültür ve tarihinde de beyaz rengin kullanımına sıkça rastlanmaktadır. Beyaz rengin, Türklerin en eski inançlarından olan Şamanist dönemle ilgili bazı manevi inanmalardan kaynaklanan ululuk, adalet ve güçlülük anlamları kazandığı görülmektedir. Şöyle ki Türk Şamanizminde Ülgen, hayır ilahıdır. Şaman dualarında ona Beyaz (Parlak) Hakan vb. şeklinde hitap edilir (İnan, 1987: 412-413). Yine bu inançlardan kaynaklanarak beyaz renk Türklerde “aklık” temizliktir, arılıktır, yüceliktir, ululuktur. Yaşlılık, tecrübe ile dolu oluş ve bir kocalıktır, büyüklüktür. Devlet büyüklerinin, özellikle savaşlarda giydikleri bir giysi, elbise rengidir (Ögel, 1984: 377). Askeri birliklerin içinde üst subay veya komutanların, kendilerini askerlerden ayırabilmeleri için, beyaz giydikleri bilinmektedir. Anadolu’daki beyaz at geleneği ise Alparslan’dan Fatih Sultan Mehmet’e kadar sürüp gitmiştir.

SARI: Sarı, simgesel olarak güneş ışığını hatırlatır ve dikkat edilmesi gereken önemli noktalar için uyarıcı rol oynar. Renkler içinde en ışıklısı olduğu için en uzaktan görülenidir (Halse: 1978: 27-34). Sarı; altının, güneşin rengidir. Sarı yıldız ve varak aynı zamanda bir değer ve statü sembolüdür. Eski Mısır’da sarı gözden düşme, kıskançlık ve utancı simgelerken, Çin’de saltanatı ve sarayı simgeler. Çin’de sarının krallık ve saltanat rengi olmasının nedeni, Çin hükümdarlarının cennetin merkezinde oturduğuna inanılmasıdır (Uçar, 2004: 52-53). Türklerde ise sarı renk, dünya merkezinin sembolü olarak kullanılmıştır. Hayır ilahı Ülgen’in altın kapılı sarayı ve altın tahtı, Türklerde hep sarı renk ile ifade edilmiş ve Ülgen’in tahtı nasıl devletin, ülkenin ve dünyanın merkezinde olarak algılanmış ise, tıpkı onun gibi sarı renk de dünyanın merkezinde sembol rengi olmuştur (Genç, 1997: 31). Ögel (1984: 31), “Göktürk yazıtlarında altından söz edilirken, yalnızca altın denilmediğini, “sarı altın” denildiğini, daha doğrusu sarı renk ile altının, çoğu zaman birbirlerinden ayrılmadığını” söylemiştir. Altın Ordu Devletinin adındaki altının sembolü de sarıdır ve onun için bu devlet sarı renk ile ifade edilmiş olup, başkentinin adı da bu anlamın tam bir ifadesidir.

MAVİ: Gökyüzü, su ve denizlerin, aynı zamanda sonsuzluk ve huzurun rengidir. Bir Hint tanrısı olan Vishnu mavi tenli olarak resmedilmiş, cennete ait bir tanrı olarak tanımlanmıştır. Lapis Lazuri taşı Mezopotamya’da yoğun şekilde kullanılmış, aynı zamanda koyu mavi lacivert renk elde edilen pigmenti de tapınak süslemelerinde dekorasyon rengi olarak kullanılmıştır. Mavi, bu coğrafyada tanrısal lütfu ve bağışlamayı ifade etmektedir (Uçar, 2004: 53). Gök Tanrı dinine inanan Türkler için gök mavidir. Şamanlar ululuğu temsil eden mavi rengi gök kelimesiyle adlandırmışlardır. Ancak gök rengi aynı zamanda yeşili de karşılar (Kafalı, 1996: 50). Asya kültürlerinde, Moğol ve Türk boylarındaki efsanelerde mavi kurt ve mavi aslan önemli bir yer tutar. Moğol- Türk mitolojisinde mavi aslan ve kaplanlar, Altay boyunun atası sayılan Tengri’nin gücünü sembolize eder. Tengri Altaylar’da dağların üzerindeki mavi göklerin, mutlak hakimiyetin sembolüydü (Chevailier ve Gherbrant, 1996: 103). Gök ve su insanlık tarihinde kutsal sayılmıştır. Mavi renk sonsuzluğu, türeyişi, emniyet ve huzuru telkin eder ve sınırlar için kırmızının aksine huzur verir. Aynı zamanda mavi renk dostluk, sadakat, vefa, aydınlık, temizlik ve ruhanilik sembolüdür. Mavi rengin stresi azalttığı ve tansiyonu düşürdüğü bilinmektedir. Mavi renk mekanda kullanıldığında soğukluk hissi vermektedir. Titreşimi zayıf bir renk olan mavi,

TİDSAD

açık tonlarıyla huzurlu bir ortam yaratırken, koyu tonlarının kötülüklerden koruyucu bir etkiye sahip olduğuna inanılır. Mavi renk, suyu, gökyüzünü ve erkekliği simgeleyen renktir.

KIRMIZI: Kırmızı Arapça'da "al-kirmiz" denilen bir böceğin dışısının kurutulup ufalandığında aldığı parlak kırmızıdan türemiştir (Ersoy, 1990: 37). Kırmızı renk ana renklerden ve tabiatta bu rengin örneği ateş ve kan'dır. Bu renk heyecan, kudret ve akıncılık sembolü olarak anılmaktadır. Kırmızı renk, bazı toplumlarda ise saltanat ve iktidarın simgesi olarak kabul edildiğinden asilzadelerin, generallerin, hanların, imparatorların ve padişahların rengi olmuştur. En üst din adamları da bu rengi tercih etmişlerdir. Bu yüzden imparatorlar, genellikle kırmızı giysiler içinde olduklarından, sıradan insanların bu rengi kullanmalarını yasaklamışlardır (Willins, 1984: 85). Çin kaynakları Göktürkler ve Uygurlar dönemlerinde kuzeydeki Kırgız hakanlarının otağında bir kırmızı bayrak bulunduğunu ve herkesin buna saygı gösterdiğini yazmaktadır. Ayrıca, Göktürkler, Uygurlar ve Moğollarda al kaftanın ve al damganın hakanlık sembolleri olarak kullanıldığı görülmektedir (Ögel, 1984: 36-37, 353, 401-403). Karahanlı, Selçuklu hükümdarlarının bayrakları, tuğları, saltanat şemsiyeleri, otağları ve giydikleri çizmeler de hep kırmızı ve sarı renklerden oluşmuştur. Bu nedendir ki Türk tarihinde kırmızı, hem saltanatın hem de halkın çok sevdiği renklerden biri olmuştur (Koca, 2002: 55).

KIZIL: Halk arasında al ve kızıl adları ile de bilinen kırmızı renk genel kültürümüzde heyecan, kudret ve akıncılığın sembolüdür

MOR: Kırmızı ve mavinin belli bir oranda bir araya gelmesiyle oluşan bir ara renktir. Gökle yer arasında ki dengeyi simgeler.(Ersoy,2007:456)

YEŞİL: Mavi ve sarının karışımı ile oluşan bir ara renktir. Yeşil renk yatıştırıcı ve dengeleyici bir atmosfer oluşturur. Dengenin ve uyumun sembolüdür. Yeşili seven insanlar örf adet ve geleneklerine bağlı insanlardır.(Ersoy,2007:453) Yeşil, baharın, canlılığın ve olumlu dinginliğin rengidir. İslamiyet'te kutsal bir renk olan yeşil, Hıristiyanlıkta Baba, Oğul ve Kutsal Ruh üçlemesini ifade eder. Uluslararası sembolik bir yapı içinde yeşil, kırmızının karşıtı olumlu bir sembolizmaya sahiptir. Kırmızı ışıktadır, yeşil ışıktadır hareket ederiz. Yeşil doğadaki yaygınlığı dolayısıyla, gıda ambalajlarında tazelik ve doğallık etkisi vermek adına sıkça kullanılmıştır (Uçar, 2004: 56). Türk mitolojisine göre hayır ilahı Ülgen'in, koruyucu ruh olarak kabul edilen yedi oğlundan birinin adı Yaşıl (Yeşil) Kaan idi ve genellikle bitkilerin yetişip, büyümesini düzenlediğine inanılırdı (Ögel, 1995: 272). Diğer taraftan Türkler yılbaşını başlıca iki tabiat olayının görülmesi ile başlatmışlardır. Bunların ilki otların yeşermesi, diğeri de gök gürlemeleri ile yıldırımların başlaması idi (İnan, 1987: 414-420).İşte en eski dönemlerde büyük çoğunluğu hayvancılıkla geçinen, göçebe hayat yaşayan Türklerin hayatında otların yeşerme zamanı çok büyük rol oynamıştır. Bu yüzden de yeşil renge ayrıca büyük bir önem verilmiştir.

TURKUVAZ: Yeşil, mavi ve bir miktar beyazın karışımıyla oluşturulur. Ateş ve güneş ile ilgili bir renktir. Turkuvaзі bolca kullanan genç ve dinamik kalmak isteğinin bir işaretidir.(Ersoy, 2007:453)

Havva Marta kullandığı ve seçtiği renkler hakkında şunları iletir, “ Kontrast renklerle oluşturduğum Anka ve Arekhne serimde tekrarlarla zıt renkleri kullandım. Bir şekilde renk bilgisi

TİDSAD

içinde bir sunuş oldu. Renkleri kullandığım figürde ve her kullanılış şeklinde yine anlamına göre vereceğim mesajın içinde kullanıyorum. Sevdiğim ton değerleriyle birlikte. Güneşin renklerini ateş ve yaşam kaynağı olarak kullanmak, sonsuzluk ve zıt renkleri bir arada kullanırken yaşamdaki dengeyi vurgulamak kullandığım renklerle, sembollerle çalışmanın mesajını vermek amacındayım. Her renk benim için önemli fakat hayatı sembolize eden şiddetli yüksek ton değerlerini kullanmayı yaşamdaki enerjimi ve felsefemi vermeyi seviyorum” demektedir.

HAVVA MARTA’NIN ESERLERİNİN YORUMLARI VE ANALİZLERİ

Resim-1 ANKA-1 Havva Marta’ya ait Anka-1 adlı eser 2008 yılında tamamlanmış olup, yağlı-boya tekniği ile yapılmıştır. Eser 100x90cm boyutlarındadır.

Resmin analizi: Sanatçı eserinde hayat ağacı, Zümrüdüanka, çift başlı kartal yanı sıra geometrik formlar yer almıştır. Eserde siyah- beyaz renklerin skala tonları kullanılmıştır.

Resmin yorumu: Sanatçı eserinde fazla renk tercih etmemiş siyah ve beyaz renklerin geçişleriyle çalışmasını tamamlamıştır. Çalışmanın sol tarafından merkeze doğru hareketlenen bir zümrüdü anka kuşu bulunmaktadır. Zümrüdü anka kuşu ağzı açık, gagası, bir pençesi ve boyun kısmındaki tüy hissi veren dokusuyla resmedilmiştir.(zümrüdüanka ile güç ve kudret temsil edilmiştir.) Resmin sağ üst köşesinde geometrik şekiller bulunmaktadır. Sağ en üst köşede devam hissi uyandıran iki üçgen ve karelerden oluşan bir kemer bulunmaktadır. Aynı zamanda bu üçgenler sağ üst kısımdaki geometrik şekli tamamlar niteliktedir. Sanatçının eserinde göze çarpan bir diğer ayrıntı ise eserin sağ alt bölümünde bulunan çift başlı bir kartaldır. Kartal motifi ile dünyanın ekseni ve barışa gönderme yapılmıştır. Çift başlı kartal ve geometrik şekillerin alt kısmında bulunan ve büyük alanda ise hayat ağacı motifi bulunmaktadır. Hayat ağacı motifi ile (uzun ömür ve göğün katmanlarını sembolize edilmiştir.) Geometrik şekiller eserde tıpkı güneş

gibi resmedilmiş ve Anadolu Selçuklu mimarisinin izlerini taşımaktadırlar. Bu motifler iç içe geçmiş birbirinin tekrarı niteliğinde ki temel şekillerden elde edilmiştir. Sanatçı kendi çalışması hakkında ‘ ‘ Anka serisinde bilgi ağacını, çift başlı kartalı, güneş, Anka'yı her çalışma da birbirinden farklı olarak kompozisyonlarımı çalıştım. Sembolleri dil gibi düşünerek çalışma içinde mesajcı olarak kullandım’’ ifadesine yer vermiştir. (Resim-1)

Resim-2 DEVİNİM Marta'nın incelediğimiz ikinci çalışması balıkları ve farklı renk-biçimleri ile ele aldığı bir çalışmadır. 160X160 boyutlarında yağlıboya tekniği ile 2006 yılında yapılmıştır.

Resmin analizi: Eserde bir grup balık öbekler halinde kompoze edilmiş, geometrik şekiller kullanılmış ve renk skalası oldukça geniş olan onarca renk kullanılmıştır. Zıt renklerin hakim olduğu çalışma da turuncu, mavi, sarı, mor renkler hakim olmuştur. Eserin alt yapısı daire ya da yuvarlak diyeceğimiz geometrik formlarla doldurulmuş espas, farklı renk ve büyüklükleriyle biçimler resmedilmiştir. Eseri 4 adet kareye böldüğümüzde sağ üstte güneş biçiminde daire şeklinde bir form bulunmaktadır. Bu form sarı turuncu renklerle zenginleştirilmiştir. Sarı alanın dışında koyu tonlarda dönen bir çarkı anımsatan bir şekil bulunmaktadır. Balıklar bir merkezden dağılırcasına resmin sarı alanından bir tur attıktan sonra eserin diğer bölümlerine doğru hareketlenmektedir. Dolayısıyla eserde bir hareketlilik söz konusu diyebiliriz.

Resmin yorumu: Sıcak ve soğuk renk doğrultusunda resmin zemininde soğuk renkler (mavi, mor, yeşil ve tonları) kullanılmış sarı ve turuncu alanlar az olsa da denge ve kurgu sağlanmıştır. Sıcak- soğuk, zıt renkler ve renk düzeni hem sanatçının renk bilgisini ispatlar niteliktedir hem de esere estetik bir güzellik katmaktadır. Bu bağlamda zeminde ki renkler izleyiciye uzayı, evreni ve gezegenleri hatırlatmaktadır. Muhtemeldir ki sanatçıda astronomi ile ilgileniyor ve zihninde canlananları eserlerine aktarıyordu. Güneş izleyiciyi ısıtmakta çarklar soğutmaktadır. Belki de sanatçının istediği tam da buydu. İnsanlara birden fazla hissi tek seferde verebilmektir. Balıkların hareketleri dairesel bir tur attıktan sonra bitmeyen yani bittiği anda tekrar başlayan

bir düzeni hatırlatmakta tıpkı dünya üzerinde yaşayan insanlar gibi. Türk mitolojisinde ise balık su kenarlarında yaşayan Türk topluluklarının simgesi olmuş bereket, refah, bolluğu ve üretimi temsil etmiştir. Sanatçı kendi çalışması hakkında ise şu ifadeleri kullanmıştır. “ ‘ ‘Devinim”i sorguladığım yıllarda; arka planda güneş ve ay sembollerinin üstüne kompozisyonları oluşturdum. Teknik olarak yağlıboya tekniğini kullanıyorum. Boyanın sonsuz özgürlüğü ve fırçamda bana verdiği akışkanlığı seviyorum. Çok renkli çalışmalarım da sembollerini yine zıtlıklarla göstermek isterken boyanın zıt renklerle kullanımındaki kuruma süreleri ile renkleri kirletmeden kullanırken aslında zıtlıklarla tekniği ve mesajı da vermek amacındayım. (Resim-2)

Resim-3 KELEBEKLER Marta eseri 160x150 boyutlarında tuval üzerine yağlıboya tekniği ile 2008 yılında yapılmıştır.

Resmin analizi: Eser adı üzerinde ki kelebekler ve geometrik şekillerde düzenlenmiştir. Eserde iki zıt renk olan turuncu-mavi tonları kullanılmış. Zemin ağırlıklı olarak turuncu, kelebekler de ise mavi, mor, lila gibi renklere bürünmüş. Çalışmada kelebeklerin kanatları belirgin, baş ve vücut bölümleri zeminle bütünleşmiştir. Eserin zemininde yaklaşık orta kısmına dokusal bir düzenle yapılmış turuncu- sarı tonlarında güneşi hatırlatan bir alan bulunmaktadır. Güneş mozaik gibi işlenmiştir. Böylece doku oluşmasına neden olmuştur. Bu teknikle yine sağında ve solunda iki kelebek arkasına yerleştirilmiştir. Çalışmanın alt bölümünde doğrusal olmayan turkuaz ve mavi renkler bulunmaktadır. Bu renk ve doku izleyiciye Selçuklu çinilerini anımsatmaktadır.

Resmin yorumu: Kelebek, uzak doğuda gençliği ve dinamizmi simgelemektedir. Eski Yunan'da ise ruhun beden üzerindeki etkisini ve bu etkinin yarattığı büyük değişimleri simgeler. Kadim bilgelikte Kelebek, direkt ruhun sembolüdür, ruhun özgürlüğünü, hafifliğini ve zarafetini simgeler. Özellikle kelebeğin kanatlarındaki narin renkler, o ruhun içinde taşıdığı canlılığın ve değişme arzusunun bir ifadesi olarak algılanmaktadır. Tüm doğu mitolojilerinde ve simyada,

TİDSAD

insanın yerde sürünen bir tırtıl iken, göğe kanat açan bir kelebek olması durumu, gerçek arınmanın ve ruhsal yolculuğa başlamanın en temel işareti olarak görülmektedir. Güneş ise Göktanrı inancından dolayı Türklerde kutsaldır, yakın ve uzak doğuda da sadece güneşe tapınılmış bazen tanrı olarak bile kabul edilmiştir. (Resim-3)

Resim-4 DOKU-5 Marta bu eserinde diğer eserlerinde kullandığı gibi hayvan kullanmamış, 140X150 boyutlarında ki eser 2006 yılında tuval üzerine yağlı boya ile yapılmıştır.

Resmin analizi: Eser renk skalası olarak çok geniş zıt renklerin yanı sıra sıcak ve soğuk renkler kullanılmıştır. Eseri izlediğimizde yelkenli bir gemi, büyük bir güneş bulunmaktadır.

Resmin yorumu: Resmin orta kısmında ağırlıklı olarak yelkenli bir gemi figürü yer almaktadır, bu gemi ile Nuh'un gemisine bir gönderme yapılmaktadır. Gemi yalçın dalgaların yer aldığı bir okyanusta seyir halinde olduğu düşünülmektedir. Yelkenli geminin ön kısmında da parçalanmış bir gemi figürü yer almaktadır. Spirallerle sonsuzluğa yelkenlerde ki üçgen formlarla tanrısal ilahi bir güce vurgu yapılmaya çalışılmıştır. Eserde yer alan güneş ve suda mitolojik öge olarak kullanılmıştır. Çünkü güneş ve su Türk mitolojisinde önemli bir yer tutmaktadır. İnançları gereği Türk toplulukları Göktanrı, Şamanizm, Maniyerizm gibi din ve inanışlara tarih boyunca inanmışlardır. Bu inançlar doğrultusunda su asla kirletilmezdi. Dolayısıyla Türk toplumlarında doğa olayları, kutsal kabul edilmiştir. Bu toplumlarda güneş, ay, yıldız gibi tanrıların yanında yer-su inançları ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Eserde güneşi sarı renkte kullanılmıştır. Eserdeki bu sarı renkle ışık ve sıcaklık sağlanmıştır. Güneşin hemen önünde bulunan mor ve maviler gemiyi meydana çıkarmakta adeta "ben buradayım" demektedir. Mor renk ile gök ve yer arasında ki dengeye mavi renk ile mutlak hakimiyet ve tanrısal güce vurgu yapılmıştır. Çalışmanın yuvarlak kıvrımları ve bilek hareketleriyle oluşan dalga formlarını güneş etrafındaki ve köşelerdeki kare formlar kesmekte birim tekrarını engellemektedir. Üçgen form ile yaratıcı güce kare ile güven ve kararlılık anlatılmaya çalışılmıştır.(Resim-4)

TİDSAD

Resim-5 ANKA Havva MARTA'nın zümrüdüanka kuşu serisinden bir eser, farklı renk ve biçimde resmedilmiştir. 150x160 boyutlarında tuval üzerine yağlıboya ile yapılmıştır.

Resmin analizi: Sıcak renklerin (turuncu, sarı, kırmızı) renklerin ağırlıkta olduğu bir çalışma. Eserin geniş bir alanını zümrüdüanka kuşu kaplamaktadır. Kuşun kanatları boyama ve renk seçimi nedeniyle alev alev uçuşan ateşi anımsatmadır. Anka kuşunun gagası demonlaştırılmış ve deforme edilmiştir. Kuş bir ağacın üzerinde uçmakta bunu zeminde bulunan birbirine kenetlenmiş dallarından anlamaktayız. Ağaç hayat ağacıdır.

Resmin yorumu: Birçok mitolojide de yer alan kartal-zümrüdüanka kuşu Türk mitolojisinde de yer almaktadır. Türk mitolojisinde göğü, tan ağarışını, ilim, irfan, kuvvet gibi kavramları ifade etmektedir. Yakut Türklerinin inanışlarında ise ağaç; üreyen, türeyen hatta tanrıyı meydana getiren bir simge olarak algılanmaktadır. Sanatçı eserinde zümrüanka ile ağaç sembollerini işlemiştir. Bilindiği gibi hayat ağacı Türk mitolojisi içinde önemlidir ve hayat ağaç ile uzun ömre ve kalıcılığa vurgu yapmıştır. (Resim-5)

Resim-6 TANRIÇALAR Havva Marta bu eserinde diğer eserlerin den farklı olarak bir tanrıça figürünü işlemiştir. 140X130 boyutlarında 2017 yılında tuval üzerine yağlıboya tekniği ile yapılmıştır.

Resmin analizi: Eserde bir kadın figürü, ağaç, yılan ve yapraklar bulunmaktadır. Çalışmanın sağ tarafında bir ağaç üst bölüme doğru yükselmekte, ağacın yaprakları yılan ve tanrıçanın kıyafeti aynı tonlara hakimdir. Yılan tanrıçanın sol tarafından baş kısmına doğru hareketlenirken ki an resmedilmiş. Eserin arka planı yatay ve dikey gri bir renkle bölünmüş ve onlarca kare meydana gelmiştir.

Resmin yorumu: Marta eseriyle ilgili ‘Her kadın tanrıçadır, her tanrıça aynı zamanda bir baki-re, hem kadın hem de annedir’ demiştir. Sanatçının da bu yorumuyla birlikte Anadolu da ve Orta Asya da kadın tanrıçalar bulunmaktaydı. Orta Asya kültüründe ve Türk mitolojisinde kadının yeri erkekle denkti. Kadın siyasetten sanata erkekle aynı çizgide yer almış kiminin annesi kiminin de tanrısı olmuştur. Eserde ki uçuşan saçlar, figürün ten rengi köpüren denizin üzerinde ki ‘Venüs’ü’ izleyiciye hatırlatmaktadır. Yunan Mitolojisinden etkilenildiği ve Türk mitolojisi ile sentezlenen bir eser oluşmuştur. Sanatçı ise vermek istediği mesajı şu şekilde açıklar, ‘Kadının yeri, değeri, unutulmuşlar, değerlerimiz son “Tanrıçalar” serimde vermek istediğim mesajdı. Toplumlar zaman içinde yaşanan sosyal olaylarla farklılık gösterse de “Doğa Ana” ile başlayan üretkenliğin sembolü kadının yerinin hatırlanmasıydı. Geldiğim evrem kısaca geçmiş ile günümüze sembolleri, mitleri kullanarak sorgulamalarımı, kuralların dışına çıkıp yapmayı seçmem oldu’ şeklinde ifade etmiştir. (Resim-6)

Resim-7 DOKU-6 Marta eserini 2006 yılında 160x140 boyutlarında tuval üzerine yağlıboya tekniği ile yapmıştır. Doku serisinden bir eserdir.

519

Resmin analizi: Eserde, üçgen, yuvarlak, spiral, zikzak gibi formlardan meydana gelmektedir. Çalışmanın zeminle bütünleşmiş kuşlar gözlerinden ve gagalarından ayırt etmekteyiz. Kuşların göz biçimleri resmin arka planını oluşturan dairesel formlara benzerlik göstermektedir. Eserde form ve biçim önemsenmeksizin resmedilmiştir. Kuşlar ve arka plan mozaik görünümü uyandıran dokularla işlenmiş

Resmin yorumu: Kuşlarda ki göz formu şamanizm ve göktanrı inancındaki mavi taş ya da nazar boncuğu itemini anımsatmaktadır. Sanatçının tüm çalışmalarında olduğu gibi bu çalışması da oldukça renklidir. Eserin ana figürü olan kuşlarda Zümrüdüanka kuşundan etkilenildiği görülmektedir. Zemindeki doku çalışmalarıyla deformasyon yapılmaya çalışılmıştır. Bu kuş figürüyle saflık ve barış fikrine bir gönderme yapılmıştır. Güvercin, Türk mitolojisinde ve tüm inançlarda zenginliğin temizliğin saflığın günahsızlığın sembolü olarak gösterilmiştir. Aynı zamanda güvercin ve zeytin dalı beraber simgeleşmiş ve barışı temsil etmiştir. Eserdeki kuşlar, güneşi anımsatan renkli bir objenin önünde yuvada uçuşurcasına resmedilmiştir. Güneşle de sanki gök tanrıya bir gönderme yapılmaktadır Eserin sağ alt köşesindeki kuşlar ile resme asimetric bir denge kazandırılmıştır. (Resim-7)

Resim-8 DOKU-4 Marta eserini 2007 yılında 100x150 ebatlarında diğer eserleri ile aynı teknikle yapmıştır.

Resmin analizi: Eser sanatçının tüm doku çalışmalarının bir araya gelip her eserden bir parça özellik taşımasından meydana gelmiştir. Çalışmanın tam merkezinde devasa bir güneş bulunmakta olup doku çalışmalarında ki gibi aynı teknikle yapılmış.

Resmin yorumu: Eserdeki doku ve mozaik hissi izleyiciye saf, doğal bir biçimde aktarılmıştır. Çalışmada tam merkezde tamamı görülmeyen bir güneş yer almaktadır. Eserin sağ alt kısmından uzun tüylerle beraber uçan ve gagası tek renk olan bir kuş ya da kartal bulunmaktadır. Kuşun gagası önünde bir kelebek kanatları ve antenleriyle çalışmanın sağ kısmındadır. Güneş, kuş, göz, kelebek ve geometrik şekillerin Türk mitolojisinde kayda değer önemi vardır. Sanatçı da bu düşüncelerden yola çıkarak eserlerinde bu sembolleri kullanmıştır. (Resim-8)

SONUÇ

Havva Marta eserlerinde Türk mitolojisinde yer alan öge ve simge kullanmış başarılı bir sanatçımızdır. Eserlerinde, kartal ile Gök Tanrı'yı ve baharın ruhunu anlatmaya çalışmıştır. Zümrüdüanka kuşu ile ölümsüzlüğü, hayat ağacı ile uzun ömür köklü ve kalıcı devleti, yılan ile yeryüzünü hem de yeraltını, çiftbaşlı kartal ile gökyüzüne yükselmeyi ve yeraltına inmeyi, balık ile edebi yaşamın, bereket, birlik ve kurtarıcılık, nokta ile her şeyin başlangıcını, beşgenle alev alev yanan yıldızı, altıgenle sonsuz devinimi, daire-çemberle en güçlü tanrı-gök cismi, spiral sonsuz kadar devam ettiği imajı, güneş ile baş tanrıyı sembolize etmeye çalışmıştır. Sanatçı eserlerinde geniş bir renk skalası kullanmış renklerle anlatım gücünü derinleştirmeyi amaçlamıştır. Sanatçı siyah renk ile ezeli bir boşluk ve ölüm karanlığını, beyaz renkle masumiyeti zaferi barış ve neşeyi, sarı renk ile tanrısal bir güç güneş ışığını, mavi renkle gökyüzünü su ve denizlerin sonsuzluğunu, kırmızı renkle saltanat ve hakimiyeti, kızıl renk ile kudret ve acıcılığı, mor renk ile gök

TİDSAD

ve renk arasındaki dengeyi, yeşil ile de yaratıcılığı dengeyi aynı zamanda baharın canlılığını dinginliğini ve tazeliği sembolize etmiştir. Hayatı seven ve coşkularını eserlerinde yansıtan sanatçımız, neşeli ruh dünyasına çalışmalarında da ağırlıklı olarak yer vermiştir.

Sanatçımız, köklü Türk kültüründen beslenen sanatını Türk mitolojisinde yer alan birçok sembol ve simgeyi kullanarak ve aynı zamanda sanatın evrensel gücünden de faydalanarak pek çok başarılı esere imzasını atmıştır. Sanatçımızın çalışmalarıyla da pek çok sanatçımıza örnek olacağına yürekten inanmaktayız. Sanatçımıza çalışmalarında başarılarının devamını diliyoruz. Saygılarımızla.

KAYNAKLAR

- Beydili Celal Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük Yurt Kitap Yayın 2005
- Bilgili Nuray Türk Mitolojisi, Türklerde Yaratılış Ve Evren Tasarımı Haziran 2017- Bizim Büro Matbaa
- Boydaş Nihat Sanat Eleştirisine Giriş 2. Baskı 2007
- BOYDAŞ, N. (1996). “Sanat Kültürü Yansıtır”, Millî Eğitim, Temmuz-Ağustos-Eylül
- Çoruhlu Yaşar, Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011
- Çoruhlu Yaşar, Erken Devir Türk Sanatı, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011.
- Erdoğan Bayram Sorularla Türk Mitolojisi 2007 Pozitif Yayıncılık
- Ersoy Necmettin 2007 Semboller ve Yorumları 1. Baskı
- GENÇ, R. (1997). Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınevi
- Gezgin Deniz 2007 Hayvan Mitosları Sel Yayıncılık
- Kafalı, M. (1996). Türk Kültüründe Renkler- Nevruz ve Renkler. Ankara: AKM Yayınları
- Küçük Salim (2010). “Türk Kültüründe Donlarına Göre Atlara Verilen Adlar ve Niçanları”. Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Ahmet Buran Özel Sayısı
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde Bayram ve Festivaller. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- Mazlum Özge- Rengin Kültürel Çağrışımları 2011 Sayı 31
- MEB Ortaöğretim Sanat Tarihi Kitabı 2017
- İnan, Abdülkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara, 1972.
- Ögel, Bahaeddin, Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Genişletilmiş 4. Baskı, TDAV Yayınları, İstanbul, 2001.
- Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, Birinci Cilt, 1000 Temel Eser, MEB Basımevi, İstanbul, 1971
- Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, Cilt I, MEB Basımevi, İstanbul, 1971
- Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi I, TTK Yayınları Ankara, 1989

Roux J. P. Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar 2005

Turani Adnan Dünya Sanatı Tarihi Remzi Kitabevi 1997

Uçar, T. F. (2004), Görsel İletişim ve Grafik Tasarım. İstanbul: İnkılap Yayınevi

Yılmaz Salih 2014 Türk Mitolojisinde Bilgelik Kavramı Makalesi Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması

Willins, P. (1984). Renk Terapisi. İstanbul: Altın Yayınları

<http://www.havvamarta.com/>